

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE

2023/4 (67. évfolyam)

A Magyar Tudományos Akadémia
Filozófiai Bizottságának folyóirata

Felvilágosodások

Tartalom

Felvilágosodások (<i>Schmal Dániel – Szegedi Nóra</i>)	5
--	---

FÓKUSZ

MOGYORÓDI EMESE: A görög felvilágosodás. Vallás és racionalizáció a preszókratikus filozófiában és a szofisztikában	11
HAMVAS ENDRE ÁDÁM: „Az életbe és fénybe távozom”: a lélek isteni eredetének hermetikus tanítása	38
BOROS GÁBOR: Felvilágosodott szerelmek – a francia felvilágosodás néhány „tudományos” szerelemkoncepciója	58
SZEGEDI NÓRA: A leibnizi-wolffi metafizika kanti kritikája és az autonóm etika kezdetei	83
SZALAI MIKLÓS: Rousseau, a <i>Sturm und Drang</i> és Wieland: Rousseau recepciója az 1770-es évek Németországában	104
FÓRIZS GERGELY: Wieland <i>Herkules választása</i> című kantatója. A felvilágosodás kettős esztétikai kommunikációja	113
KONTLER LÁSZLÓ: A fény árnyalatai – a felvilágosodás és Közép-Európa	123
KOMORJAI LÁSZLÓ: A tudatban rejlő végtelen	135

VARIA

HÉTHELYI MÁTÉ: Enkrateia és phronészisz	155
SZUMMER CSABA: Szubjektum és tapasztalat Husserlnél és Freudnál	186

DOKUMENTUM

KUTROVÁTZ GÁBOR: A csillagászati elméletek mint hipotézisek	201
JOHANNES KEPLER: Védőbeszéd Tycho mellett Ursus ellen (1600)	209
GYENGE ZOLTÁN: A kultúra védelme – a józan ész nevében. Bevezetés Thomas Mann <i>Német beszédéhez</i>	217
THOMAS MANN: Német beszéd – Felhívás az észhez	224

SZEMLE

KUNKLI EMESE: A nő ábrázolása és a női ábrázolás – A nő mint megjelenített és mint megjelenítő	239
ZSIGER ÁDÁM: A forradalom folytatása más eszközökkel?	244
Számunk szerzői	251
Summaries	254

A kultúra védelme – a józan ész nevében

Bevezetés Thomas Mann *Német beszédéhez*

Immanuel Kant írja a *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?* című írásában: „A felvilágosodás az ember kilábalása a maga okozta kiskorúságból (*Unmündigkeit*)” (Kant 1980. 77). A felvilágosodás ugyanis éppen a józan ész hatalomra kerülése, amihez Mann, az egyik legfilozofikusabb író, fellebbez (*Appell*). Az „Unmündigkeit” nem feltétlenül „Minderjährigkeit” (Kant 1968. 35), mivel az első inkább azt a kiskorúságot, éretlenséget jelenti, amikor az ember még képtelen a védelemre, önmaga megvédésére, míg a második inkább azt, amikor valaki nem éri el a nagykorúságra kiszabott korhatárt. Az „unmündig” tehát védekezésre képtelen állapot, amiből a felvilágosodás rántotta ki az emberiséget, és adott a kezébe olyan fegyvert, amellyel a letűnt korok téveszméi ellen tud védekezni, és önmagát attól megóvni, hogy abba visszaessen: nevezetesen az észre. Az ész hatalomra kerülése egyben a feudális viszonyokból való kilépés *conditio sine qua non*-ja.

A fellebbezés jogosságát az orgiasztikus hatalom indokolja, azzal szemben az egyetlen védelem ismét csak a józan ész lehet. Mann szerint elképzelhetetlen, hogy egy olyan nemzet, mint a német, amely a klasszikus művészetet, Hegelt, Schillert, Goethét vagy Beethovent adta a világnak, befogadó lenne egy olyan obskúrus kultúra iránt, amely még a feudalizmushoz képest is egy sötétebb korba való visszalépés. Ezért kell fellebbezni a józan észhez mint egyfajta bírósághoz, amely eldönti mi helyes, mi helytelen, és ezzel megmutatja az ember számára azt az utat, amit követnie kellene. Nem véletlen, hogy Mann a felvilágosodásnak az edukatív szerepét emeli ki. A *varázshegy*ben írja: „a szabadság elve az utóbbi öt évszázadban beteljesült, és túlélte magát. Az a pedagógia,

* A kutatást a Szegedi Tudományegyetem Interdiszciplináris Kutatásfejlesztési és Innovációs Kiválósági Központ (IKIKK) Humán és Társadalomtudományi Klaszterének IKT és Társadalmi Kihívások Kompetenciaközpontja támogatta. A szerző a Kulturális Örökség és Digitális Társadalom kutatócsoport tagja.

amely ma is még a felvilágosodás lányának tudja magát, és a bírálóiban, az én felzabálásában és ápolásában, az abszolút körülhatárolt életformák feloldásában látja művelő és nevelő eszközeit.”

*

Pontosan erről van szó. Nevelés és felvilágosítás a józan ész nevében. Thomas Mann első, nagyon határozott nyilvános kiállására a fasizmus ellen az 1930-as német választás után került sor. Mann egészen pontosan 1930. október 17-én tartott beszédet a Beethoven-Saalban (Berlin), válaszul az 1930 szeptember 14-i Reichstag-választásokra, amelyeken az NSDAP első tömeges sikerét érte el. A beszédnek *Deutsche Ansprache. Ein Appell an die Vernunft* (*Német beszéd. Felhívás az észhez*) a címe. A hely egyébként szimbolikus: 1920-ban ebben a teremben tartották Einstein relativitáselmélete elleni nagygyűlést, 1922-ben itt hangzott el egy másik Thomas Mann-beszéd, majd koncertterem lett, később a Goebbsel vezette propagandaminisztérium irányítása alá került. A hely vége szimbolikus, ugyanis 1944-ben bombatalálatot kapott, aztán a maradványokat felrobbantották, és a romokat a „jónevű” Teufelsbergre (Ördöghegy) hordták.

Bár a beszéd közvetlen kiváltó oka valóban a náci választási sikere, ám több előzménye is volt. 1918-ban jelent meg Mann-nak a *Betrachtungen eines Unpolitischen* című írása, amelyet a „konzervatív forradalom” egyik alapművének tekintettek. Ebben hitet tesz a háború mellett, szembehelyezkedve saját testvérével, a pacifista Heinrichhel. Ezt a korszakát később megtagadta.

A fent említett, 1922 októberében *Von deutscher Republik* címmel tartott beszéd ennek a szakításnak az egyik állomása. Ebben a köztársaság és a demokrácia védelmében szólalt meg, mégpedig az egyre erősebbé váló szélsőséges politikai erők előretörése miatt. Közvetlen kiváltó oka Walter Rathenau külügyminiszter meggyilkolása. A merénylet előtt Rathenauval szemben a szélsőjobb oldali sajtó antiszemita hecckampányt folytatott, amely szinte logikusan vezetett ahhoz, hogy néhány elbolondított fiatal merényletet kövessen el a miniszter ellen.¹ Mondhatnánk: a hecckampány akkor és ott (is) sikeres volt. Többek között ez vette rá Mannt, hogy az akkor hatvanéves Nobel-díjas Gerhardt Hauptmann tiszteletére tartott beszédében az ifjúságot megpróbálja megnyerni a demokrácia ügyének, többek között azzal, hogy kimutatja, a demokrácia sokkal közelebb áll a német szellemhez, mint a birodalmi hatalomszemlélet. Mann egyben határozottan elkötelezte magát a népi antiszemizmussal szemben. Míg a korábbi beszédet (1918) a konzervatív forradalom ünnepelte, a 22-est határozottan elítélte. A konzervatív forradalom elnevezésű mozgalomnak a nevében a „forradalom” kifejezés, ahogy H. A. Winkler megállapítja, inkább „metafora

¹ Walther Rathenau (1867–1922) zsidó származású liberális nézeteket valló politikus. Külügyminiszter a merénylet idején. Meggyilkolását az ún. Organisation Consul nevű szervezet tagjai követték el. Az elkövetők közül egyet elfogtak, egy tűzharcban halt meg, egy pedig öngyilkos lett.

volt”, lényegileg a pluralizmussal szemben a rendet, a vitákkal szemben a politikai döntés autoritását, és a választókkal szemben a vezér-elvet helyezte szembe. A konzervatív forradalmárok a nemzetiszocialista ideológiával egyrészt az antiszemitizmusban, másrészt a radikális nacionalizmusban osztoztak. A többségük, annak ellenére, hogy sokáig együtt haladt a nációkkal, a létrejött fasiszta diktatúrát már ugyanúgy elutasította, mint a bolsevikok pártját. Volt persze kivétel is. Hanns Johst, a „konzervatív forradalmár”, aki a húszas években még Mann követője volt, a beszéd után végleg szakított vele. (Csupán érdekesség, hogy a derék Johst az expresszionizmustól a konzervatív politikán keresztül a „célig” eljutva belépett az NSDAP-ba, később Himmler bizalmasa, sőt barátja lett, és az SS legszűkebb köreihez tartozott.)

A *Német beszéd* tehát a „köztársasági” beszédhez képest mindössze nyolc évvel későbbi. Számos, konzervatív értéket valló író, tudós számára sokkot okozott, hogy a náci párt 1930-ban 1928-hoz képest 2,6 %-ról 18,3 százalékkal, nem kevesebb, mint hétszeresére növelte szavazati arányát (a számok még beszédesebbek: 800.000-ról 6,4 millióra nőtt a szavazói száma), és az SPD után a második legnagyobb képviselőcsoportot küldhette a Reichstagba. Goebbels írja: „Erre nem számítottam. Embereink teljesen magukon kívül vannak. Olyan a lelkesedés, mint 1914-ben. A Sportpalast bolondokházára hasonlít. Az S.A. a vállán hordoz végig a termen.” (Goebbels 1994. 52.) Fontos tény, hogy a nációk nem a munkásosztály és az alkalmazottak, hanem a középrétegek, nyugdíjasok és a parasztság körében tudtak erősíteni (Winkler 2005. 450). Az NSDAP így szociológiai szempontból igazi néppárt lett, ami akkor azt jelentette (és ez sokszor igaz a gyűjtőpártokra), hogy nem az elvek, hanem a pillanatnyi politikai haszon mentén szerveződött, sokszor a politikai alvilág embereiből. Kurt Schumacher képviselő mondta Hitlerről: „állandóan az emberben rejlő gazembert szólítja meg”. Pártja pedig, a „csodás néppárt”, ha valami elismerést érdemel, akkor az a tény, hogy neki sikerült elsőként a politikában „az emberi butaságot maradéktalanul mozgósítania” (Winkler 2005. 450).

Bár az aggodalom nagy volt, az elkövetkező eseményeket csak kevesen sejtették. Az „ezt már biztosan nem merik megtenni” kétes optimizmusa elég lassan foszlott semmivé. (Ne felejtünk el egy nagyon fontos dátumot: már csak három év van hátra, és 1933 októberében Németország kilép a Népszövetségből, és elindul azon a lejtőn, amely Európa pusztulásához vezet. És mennyien gondolták: „nem, Hitler a kilépést már nem meri megtenni.”) Persze sokak szerint ha nem történik meg a német kommunista párt sztálinizációja, ami miatt a velejéig aljas és retardált szovjet vezetés intenciójának megfelelően fő ellenségnek a szociáldemokráciát jelölik ki, és a nációkkal szembenálló oldal összefog, akkor talán ellen lehetett volna állni a nemzetiszocialista előretörésnek.² Vagy lassítani.

² Ennek tipikus példája az 1925-ös elnökválasztás, ahol Hindenburg pontosan 3%-kal nyert W. Marx előtt. A kommunisták ugyanis úgy döntöttek, hogy Ernst Thälmann nem lépnek

Persze ez sem biztos, hiszen a „mi lett volna, ha” kategóriájába tartozik, amelyet verifikálni lehetetlen. Mann számára egyébként – ahogy ebben több értelmiségi is osztozott – a kommunisták ugyanúgy elfogadhatatlanok voltak, mint a nemzetiszocialisták.

Mannt ezért magának a választásnak a ténye ösztönözte arra, hogy végleg kilépjen a hűvös értelmiségi pozíciójából, és nyíltan szerepet vállaljon a fasizmus elleni tiltakozásban. Ez a kettősség valahol személyiségének részét képezte. Hisz a *Doktor Faustus*-ban éppen ő írja: „Régimódi ember vagyok, megrekedtem egy bizonyos, számomra kedves romantikus szemléletben, s ehhez tartozik a patetikus ellentét a művészsors és a polgári életforma között.” Aztán ugyanő: „gyűlölöm az értelem bűnös megvetését, az igazság gaz eltorzítását, az olcsó mítoszokban való ordenáré kéjelgést, devalválódott értékek vétkes azonosítását azzal, amik egykor voltak, gyűlölöm az ódon, tősgyökeres, hívő és hiteles ősnémetséggel való ocsmány visszaélést, gyalázatos végkiárusítását mindezen javaknak, amelyekből a lelkiismeretlen hazudozók bódító mérget kotyvasztanak számunkra.” (Ugyanott, kicsit később.) Pontosan érezhetjük, hogy ez utóbbi már nem egy hideg, számító értelem szava, hanem tele van érzellemmel, szenvedéllyel, sőt dühvel.

Mann a beszédben kiemeli, hogy nem akar praeceptor patriae, azaz a haza tanítója lenni, nem akar Fichtét játszani, aki annak idején lelkes vezére szeretett volna lenni a nemzetének a franciák elleni küzdelemben, hanem olyan szerepet akar vállalni, amely a józan észre alapozva felrázza a háború, majd aztán a gazdasági válságban kivérzett és fásult honfitársait: egy hatásos fellépésre készült. Ezért nem véletlen, hogy a beszédre a formálódó náci hatalom is felkészült. Mint sok más esetben, itt is fizetett vagy elbolondított söpredék próbálta megakadályozni, hogy a józan szavak az emberekhez eljussanak. Freud mondása: „Die Stimme des Intellekts ist leise” – szabadon fordítva: a szellem szava csendesen szól – tökéletesen igaz. A csöcselék ezért azt hiszi, hogy üvöltéssel, síppal, dobbal el lehet nyomni. Így hitték és tették ezt régen, és ez ma sem változott. Nietzsche pontosan fogalmaz, amikor a zajról és csörgődobról (*Pauken*) beszél (Nietzsche 1980. 18), amely képes túlharsogni az értelem szavát.

Goebbels doktor, a propaganda irányítója, SA embereket küldött a helyszínre, akiket szmokingba öltöztetett, talán azért, hogy hasonlítsanak a homo sapiens-re. Az attakot Arnolt Bronnen vezette,³ aki még furcsább életpályát futott be,

vissza, amivel megakadályozhatták volna Hindenburg megválasztását. Thälmann ugyanis 6,4%-ot kapott. A *Vorwärts* címlapja is ezt tartalmazta: „Hindenburg Thälmann kegyelméből” („Hindenburg von Thälmanns Gnaden!”, *Vorwärts*, Ápril 1925) Ernst Thälmann (1886-1944) kommunista vezető, a KPD főtitkára. Egyébként a Thälmann vezette párt a Kommunista Internacionálé Hatodik Világkongresszusa után már 1928-tól gyakorlatilag Sztálin kinyújtott kezeként működött. Thälmann 1933-ban letartóztatták, a buchenwaldi koncentrációs táborban Hitler utasítására 1944-ben agyonlőtték.

³ Részese volt még Ernst és Friedrich Georg Jiinger.

mint Johst. Osztrák író, Brecht barátja, aki már az 1920-as években a nemzeti jobboldalhoz, majd azon keresztül a nácihoz csatlakozott. Elvette Olga Schkarrina színésznőt, akin Goebbels-szel „osztozott”, voltaképp a szó szoros értelmében, mivel a nő Bronnen felesége és Goebbels szeretője volt. Kettő az egyben – mondhatnánk. De nem. Három. Ugyanis a hölgy „A 229”-es fedőnéven a szovjetek ügynöke volt. Olga még a háború kitörése előtt öngyilkos lett. Talán nem véletlenül. Bronnen aztán ide-oda csapódott a náci uralom alatt: hűségesküit tett a Führer mellett (*Gelöbnis treuester Gefolgschaft*, 1933), aztán hol pozíciót kapott, hol zsidó származása miatt üldözték, amit minden erővel megpróbált letagadni. Sőt fajbiológiai vizsgálatnak vetette alá magát, hogy tisztázza a „vádakat”. Csodálatos, vagy kevésbé csodálatos módon a háború után az NDK-ban landolt, ahol mindent megtett az érvényesülésért, ám ez minden politikai simulékonyága ellenére diástelen véget ért. Élete egyszerre lehet/ne figyelmeztetés és óvás a politikai hatalomhoz dörgölőző írók, művészek számára. Akik ezt úgysem értik, mint arra a történelem számos példát mutat. (Lásd Hegel: a történelemből azt lehet megtanulni, hogy soha nem tanulunk meg belőle semmit.) Mindez csupán a „környezetismeret” miatt: Mann, Johst, Bronnen. Közülük csak Mann maradt meg a konzervatív polgári úton, a többit „konzervatívizmusa” egyenesen a fasiszmushoz vezette.

*

A *Német beszédben* Mann a saját pozícióját így határozza meg: „a német polgárság gyermeke vagyok, és soha nem tagadtam meg ezzel a származással járó szellemi hagyományokat.” És nem egy osztály képviselője, és „nem is mint valamilyen politikai-gazdasági érdekcsoport pártfogója” vagyok. Mann a józan észre akar hatni, nem hisz a gazdasági alap határozza meg a felépítményt című szlogenben. Ha a tömegek radikalizálódása csak a gazdasági helyzettől függene, akkor az szerinte éppen a kommunista eszmék előretörését eredményezné, de nem magyarázná „a tömegek beáramlását egy olyan pártba, amely a legmilitánsabb és leghatásosabb módon egyesíti a nemzeti eszmét a szociális eszmével”.

Véleménye, hogy a gazdasági helyzet mellett legalább ennyire fontos a *lelkiállapot*, pontosabban egy nemzet lelkiállapota. Az 1930-as választási eredményt Mann olyasminek tartja, amelyre nem szabad büszkének lenni, de nem szabad elkeseredni sem, hanem egy hangos figyelmeztetésnek kell felfogni, amire végre Európa-szerte fel kellene figyelni. Európa azonban bamba és lassan mozdul. Nem eléggé érzékeny arra, hogy a németiség lelkiállapota a vesztes háború és a megalázó, értelmetlen, egyben a történelem egyik legostobább békeszerződését követően romokban hever. „A versailles-i szerződés olyan eszköz volt, amelynek célja [...] egy nagy európai nemzet életerejének kioltása.” Idesorolja a keleti abszurd határrendezést, a vae victis elvre épülő jóvátételi rendszert, a jakobinus állameszme teljes értetlenségét a német nemzeti érzékenység iránt a kisebbségi kérdésben, vagy a Saar-vidék problémáját.

Mann legfontosabb mondandója: az egyre inkább fékevesztett nemzetiszocialista őrzöngésnek csak egyik oka a gazdasági helyzet. A másik a lelkiállapot. Senkit, sem személyt, sem nemzetet nem lehet megalázni következmények nélkül. A németeknek ezt ugyanúgy tudniuk kellett volna 1871-ben, mint a franciáknak 1919-ben. Példát említve: egy Clemenceau nevű fiatal orvos saját szemével látta a poroszok elmebeteg grasszálását szeretett városában, Párizsban, majd a megalázó német békediktátumot, amelyet sohasem fogadott el. A nagy háború után kerítethetett sort francia politikusként a revansra. Pedig leginkább neki kellett volna tudnia, hogy az újabb megalázás újabb erőszakot szül. A *vae victis* legalább akkora értelmetlenség, mint a szemet szemért, fogat fogért mélyen „humanista” gondolata, amely csak sok-sok vakot és fogatlant eredményez. Mann világosan látja, hogy még a nyomornál is nyomasztóbb a lelki megalázottság érzése. Úgy gondolja tehát, hogy a választási eredmény felébreszti Európát. Talán ezért is lép ki a hívös, a napi eseményektől önmagát távol tartó esztéta szerepből. Ezért fontos példa számára Stresemann,⁴ aki tagadhatatlanul jelentős államférfi volt. Mann maga is annak látja, és pontosan érzékeli, hogy halála a német reményeket szertefoszlathatja. 1930-ban még nem tudhatta, hogy később pontosan ez történik. Már csak néhány év, és a nemzeti hősként ünnepelt öreg Hindenburg az általa korábban „cseh káplárnak” nevezett Hitler kezébe adja a hatalmat.

A beszéd megzavarása nem sikerült, ugyan Bronnen és társai a szmokingos SA legényekkel megerősítve mindent megtettek, de a közönség ütemes taps elnyomta a pfujolásokat. (Bár a beszéd végén Mannt egy hátsó kijáraton vezették ki.) Persze az incidens az agyimosás és a primitív tömegösztonöket töretlenül kiszolgáló *Völkischer Beobachter* címlapjára került azzal, hogy Mann kommunista propagandabeszédet tartott. Ami persze a legtávolabb állt tőle, de a csőcselék igényét, akik feltehetőleg nem *A varázshegy* olvasásával töltötték mindennapjaikat, a kommunisztázó címke bőven kielégítette.

*

A Fischer Verlag kiadásában a beszéd még ugyanebben az évben megjelent. Ahogy a *Mario és a varázsló*. Mintha csak a beszéd folytatása lenne. Az is „a józan észre felhívás” másik formája. Ha azt állítanánk, hogy a beszéd tömegeket térített el a náci ideológiától, akkor tévednénk. Önmagában és önmagáért fontos. Vagy ahogy Jürgen Harder megjegyzi: „Thomas Mann 1930-ból származó kritikai diagnózisa ijesztően pontos megfigyeléseket tartalmaz, amelyek ma is érvényesek – 70 év után! – semmit sem veszítettek figyelmeztető érvényükből” (Harder 2000. 20).

Ez ma, lassan száz év után is igaz.

⁴ Gustav Stresemann 1923-tól volt külügyminiszter az 1929-ben bekövetkezett haláláig, egyfajta centrum koalícióban, amelyet elsősorban a DVP és az SPD alkotott. 1926-ben francia kollégájával, A. Briand-nal elnyerte a Nobel-békedíjat.

IRODALOM

- Goebbels, Joseph 1994. *Napló*. Ford. Ács Zoltán, Gyurkó László. Budapest, Dunakönyv Kiadó.
- Harder J. 2000. *Unter den heutigen Umständen nach Berlin zu kommen*. Berlinische Monatsschrift Heft 6.
- Kant, Immanuel 1980. Válasz a kérdésre: Mi a felvilágosodás? In Kant. *Vallás a puszta ész határain belül és más írások*. Ford. Vidrányi Katalin. Budapest, Gondolat.
- Kant, Immanuel 1968. *Werke*. Akademische Textausgabe VIII. Berlin, Walter de Gruyter.
- Mann, Thomas 1926/33. Ein Appell an die Vernunft. In: *1926/33 Essays Nach den Erstdrucken*, Band 3. Textkritisch durchgesehen, kommentiert und herausgegeben von Hermann Kurzke und Stephan Stachorski. Frankfurt, Fischer Taschenbuch Verlag.
- Nietzsche, Friedrich 1980. *Sämtliche Werke, Band 4*. KSA. Berlin – New York, Walter de Gruyter.
- Winkler H. A. 2005. *Németország története a modern korban I*. Ford. D. Molnár Judit. Budapest, Osiris.